

**ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ**

Проблеми проведення опитувань населення в зонах воєнного конфлікту полягають не лише у небезпеці, якій піддаються інтерв'юери та респонденти під час опитування, але й у тому, що ситуація воєнного конфлікту посилює в суспільстві (особливо на територіях, де цей конфлікт безпосередньо відбувається) авторитарні тенденції, що створює соціально-психологічну атмосферу, яка не сприяє отриманню щирих відповідей респондентів на соціально чутливі запитання (насамперед, щодо їхніх політичних орієнтацій). За таких обставин можна очікувати, що ті респонденти, думка яких не збігається з позицією політичних сил та угруповань, які здійснюють контроль над цією територією, можуть частіше ухилятися від участі в опитуванні, відповіді на окремі запитання або ж давати нещирі відповіді, які не відображають їх справжню позицію.

За даними опитування, яке проводилося Центром Разумкова у Донецькій області у вересні – жовтні 2014 р., виявлено значні відмінності у висловленні довіри – недовіри тодішньому Президенту України П. Порошенку залежно від того, під чийм контролем перебували території Донецької області, на яких проводилося опитування (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Наскільки Ви довіряєте П. Порошенку”, %**

	Території Донецької області, підконтрольні “ДНР”	Території Донецької області, підконтрольні Україні	У тому числі території, які ніколи не були підконтрольні “ДНР”	У тому числі території, які навесні – влітку 2014 р. тимчасово були підконтрольні “ДНР”
Не довіряють	88	49	42	52
Довіряють	10	39	49	36
Не визначилися	2	12	9	13

Джерело: Складено автором за даними дослідження, що було проведено Центром Разумкова у вересні – жовтні 2014 р. У Донецькій області опитано 403 респонденти.

Виявлено відмінності між відповідями жителів територій, підконтрольних Україні, але навесні – влітку 2014 р. тимчасово були підконтрольні “ДНР”, і територіями Донецької області, які ніколи не були підконтрольні “ДНР”. Частка відмов від опитування у 2014–2015 рр. була найвищою у звільнених від “ДНР” районах, найнижчою – у районах, які ніколи не були підконтрольними “ДНР” (табл. 2).

Частка відмов на зазначених територіях співвідноситься з рівнем довіри на цих територіях до незнайомої людини (табл. 3) – там, де довіра нижча, рівень відмов є вищим. Отже, на тих територіях, де протягом кількох місяців двічі відбувалася зміна влади, найнижчим є рівень довіри (у тому числі, як можна припускати, і до осіб, які

проводять соціологічні опитування) і найчастіше у 2014–2015 рр. спостерігалася відмова респондентів від участі в опитуванні.

Таблиця 2

**Частка відмов від опитування,
% тих, до кого зверталися інтерв'юери**

Території Донецької області, підконтрольні “ДНР”	Території Донецької області, які ніколи не були підконтрольними “ДНР”	Території Донецької області, які навесні – влітку 2014 р. тимчасово були підконтрольними “ДНР”	Дніпропетровська область
42	31	65	34

Джерело: Складено автором за даними досліджень, що було проведено Центром Разумкова у другій половині 2014 – першій половині 2015 років у Донецькій області, проаналізовано 3948 звернень інтерв'юерів до респондентів.

Таблиця 3

**Наскільки Ви довіряєте незнайомій Вам людині?,
оцінка за шкалою від 0 (“найнижчий рівень довіри”)
до 10 (“найвищий рівень довіри”), середні бали**

Території Донецької області, підконтрольні “ДНР”	Території Донецької області, які ніколи не були підконтрольними “ДНР”	Території Донецької області, які навесні – влітку 2014 р. тимчасово були підконтрольними “ДНР”
3,3	4,4	2,8

Джерело: Складено автором за даними дослідження, що було проведено Центром Разумкова у вересні – жовтні 2014 р. У Донецькій області опитано 403 респонденти.

Аналізуючи результати опитувань, що проводилися на Донбасі останнім часом, ми можемо констатувати істотні відмінності в результатах опитувань, що проводилися з використанням різних методів.

Так, за результатами дослідження, що проводило агентство R-Research на замовлення Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS) протягом лютого – березня 2019 р. шляхом опитування жителів ОРДЛО методом телефонного інтерв'ю¹, 31% опитаних хотіли б, щоб невизнані утворення “ДНР” і “ЛНР” отримали автономний статус у складі України, а 23,5% виступають за повернення територій до складу Донецької та Луганської областей України (на тих же умовах, що були до 2014 р.).

При цьому 18,3% опитаних в ОРДЛО хотіли б входження цих територій до складу Росії без надання їм автономії, а 27,2% – з отриманням автономного статусу. У цілому 54,5% опитаних виступали за входження територій ОРДЛО до складу України, а 45,5% – до складу Росії.

¹ Gwendolyn Sasse and Alice Lackner Attitudes and identities across the Donbas front line: what has changed from 2016 to 2019? *ZOiS REPORT*. 2019. No. 3 (August 2019). 17 p. URL: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_3_2019.pdf

Відповідно до результатів дослідження “Нью імідж маркетинг груп”, що проводилося в жовтні 2019 р. на території ОРДЛО методом інтерв’ю “віч-на-віч” в помешканні респондентів², у складі Росії самопроголошені республіки бачать 64,3% респондентів, бажання повернутися до складу України висловили 18,5% опитаних.

Дані двох опитаних змістовно протилежні. Якщо припускати, що різниця між ними може бути пояснена тим, що за пів року, які розділяють ці два опитування в часі, чисельність охочих інтегруватися в Україну зменшилася на 36%, то незрозуміло, через що це сталося, адже такі значні зміни в громадській думці можуть відбуватися лише між впливом якихось значних подій. Найбільш значущі події, які відбулися між цими двома опитуваннями – президентські вибори в Україні та рішення російської влади про початок процесу видачі російських паспортів жителям Донецької та Луганської областей України. Перша з цих подій не могла сприяти зменшенню чисельності прихильників інтеграції ОРДЛО в Україну – адже замість “демонізованого” російською пропагандою П. Порошенка Президентом України став В. Зеленський, остаточне ставлення до якого у російському пропагандистському дискурсі досі не сформоване. І, скоріше, вплив цієї події на громадську думку мав би бути протилежним за вектором.

Друга із зазначених подій може впливати в бік збільшення прихильників інтеграції в Росію, але за масштабами вона є не настільки значною, щоб її вплив був настільки істотним.

На мою думку, найімовірніше, що значні відмінності між результатами цих двох опитувань зумовлені застосуванням різних методів опитування (телефонного інтерв’ю в першому випадку і інтерв’ю “віч-на-віч” у помешканні в другому випадку).

Метод телефонного інтерв’ю був обраний німецькими дослідниками як такий, що забезпечує більшу безпеку респондентів і відчуття анонімності. Стосовно опитування в оселі, то результати опитувань і методичних експериментів, які проводилися Центром Разумков у 2000–2010 рр., продемонстрували, що метод опитування “віч-на-віч” у помешканні респондента лише незначною мірою забезпечує відчуття анонімності у респондента і в цьому аспекті істотно поступається іншим методам опитуванням (наприклад, вуличному опитуванню).

Так, під час всеукраїнського опитування, яке проводилося Центром Разумкова у жовтні 2005 р. методом інтерв’ю “віч-на-віч” в помешканні респондентів, на запитання: “Як Ви вважаєте, якщо під час соціологічних досліджень опитувати людей не вдома, а на вулиці, не питаючи їх прізвище та домашню адресу, у Вас особисто буде більше впевненості в тому, що Ваші відповіді дійсно не стануть відомими нікому, крім дослідників, і Ви зможете відповідати більш щиро?” 44,5% опитаних відповіли: “При опитуванні на вулиці у мене буде більше впевненості, що мої відповіді не стануть

² Звіт за проектом “Соціально-політичні настрої жителів частини Донецької та Луганської областей, які тимчасово не знаходяться під контролем України”. Київ: Український інститут майбутнього, 2019. 70 с. URL: <https://www.uifuture.org/publications/reports/25175-ordlo/zvit/lystopad>

нікому відомими”; 7,5% – “Я буду більш впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими, якщо опитування проводити вдома”; 25,8% – “І вдома, і на вулиці я буду однаково впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими”; 10,1% – “І вдома, і на вулиці я буду однаково невпевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими”; 12,5% – “Важко відповісти” або не відповіли. Отже, лише 33% опитаних були більш-менш впевнені в тому, що при опитуванні вдома їх відповіді не будуть відомими комусь іншому, крім дослідників.

За даними всеукраїнського опитування, що проводилося Центром Разумкова у травні – червні 2004 р. у помешканні респондентів, 17% респондентів вважали цілком імовірним, що “керівники місцевих органів влади в місті (селі), де вони живуть, на наступних президентських виборах переслідуватимуть громадян, що проголосували за певних кандидатів, а 4,8% опитаних були впевнені в тому, що саме так і буде. Отже, коли більше ніж п’ята частка респондентів вважає цілком імовірним адміністративне переслідування тих, хто голосує за опозиційних кандидатів, то незалежно від того, наскільки обґрунтованими є подібні переконання, доцільно припустити, що якась частка серед них не наважиться відкрито висловити підтримку кандидата чи політичної сили, яких не підтримує місцева влада.

Це підтверджують і результати методичного експерименту, який проводився Центром Разумкова у жовтні 2012 р., коли одночасно проводилися електоральні опитування громадян України методом вуличного опитування й опитування в оселі. За даними останнього, рівень електоральної підтримки респондентами провладної Партії регіонів виявився завищеним, порівняно з реальним результатом цієї партії на виборах, а підтримка опозиційної партії “Свобода”, навпаки, заниженою. Тоді як результати вуличного опитування дозволяли значно точніше передбачати результати виборів. Сума різниць з офіційними результатами виборів при вуличному опитуванні виявилася меншою, ніж при опитуванні в оселі, на 9,2%.

Ці результати отримані не в зоні конфлікту, а на всеукраїнських вибірках у відносно “спокійні” 2000–2010 рр. Можна припустити, що в зонах конфлікту, таких як ОРДЛО, частка тих респондентів, які бояться висловлювати свою думку під час соціологічних опитувань, що проводяться в помешканні респондентів, може бути значно більшою.

Це може призводити до системних зміщень у структурі вибірки, які обумовлені тим, що частіше на участь в опитуванні погоджуються особи, політичні погляди яких збігаються з офіційною позицією політичних сил, які контролюють певну територію.

На прикладі згадуваного опитування “Нью імідж маркетинг груп” можна простежити, чи існують подібні зміщення у вибірці при інтерв’ю методом “віч-на-віч” під час опитування в ОРДЛО. Результати дослідження “Нью імідж маркетинг груп” можна перевірити за зовнішнім критерієм валідності. Існує статистика видачі російських паспортів жителям ОРДЛО, яка регулярно публікується в російських ЗМІ та ЗМІ “ЛНР” і “ДНР”. Згідно з нею, на 19 жовтня 2019 р. (медіанна дата опитування “Нью

імідж маркетинг груп”) було видано російських паспортів у “ДНР” близько 28 тисяч, у “ЛНР” – 27 тисяч.

За даними опитування “Нью імідж маркетинг груп”, мали російське громадянство серед опитаних на території “ЛНР” 9,4%, на території “ДНР” – 4,3%. Якщо це опитування репрезентативне, то, ґрунтуючись на його результатах, можна розрахувати, що все доросле населення ОРДЛО має становити близько 940 тис. осіб. Тоді як згідно із статистикою “ДНР/ЛНР”, все постійне доросле населення “ДНР/ЛНР” становило близько 3100 тис. осіб.

Таку різницю в даних можна було б пояснити міграцією з ОРДЛО, але обсяги такої міграції виявляються аж занадто великими (2160 тис. осіб дорослого віку, або 70% дорослого населення ОРДЛО: 65% у “ДНР” і 76% у “ЛНР”), а якщо розрахувати кількість разом з неповнолітніми, то це буде близько 2600 тис. осіб. Ця кількість явно перевищує кількість вимушених переселенців, зафіксованих офіційною статистикою. Кількість внутрішньо переміщених осіб з Донбасу та Криму, зареєстрованих в Україні станом на 5 серпня 2019 р., становила 1,397 млн осіб. За даними організації “Гражданское содействие”, кількість біженців з Донбасу в Російській Федерації становила близько 400 тис. осіб (разом в Україні та Росії – близько 1,800 млн осіб). І це якщо не враховувати ту обставину, що значна частка зареєстрованих переселенців в Україні – так звані “пенсійні туристи”, тобто люди, які насправді живуть в ОРДЛО, але зареєстровані на підконтрольній Україні території для отримання пенсії. При цьому в розрахунках не бралось до уваги, що паспорти отримували особи віком з 14 років, тобто кількість отриманих російських паспортів громадянами віком від 18 років є ще меншою. Отже, і зміщення вибірки, якби ми цю обставину могли врахувати за наявності відповідних статистичних даних, було б ще більшим.

Залишається лише одне пояснення – частка осіб, які мають російський паспорт, серед опитаних виявилася вищою, ніж їх було на час проведення опитування серед представників генеральної сукупності (жителів ОРДЛО віком від 18 років). Очевидно, що люди, які вже у перші місяці видачі російських паспортів поспішили їх отримати – переважно люди з проросійською орієнтацією. Отже, це може свідчити про те, що вибірка при опитуванні “віч-на-віч” була зміщена в бік людей з проросійською орієнтацією, у яких немає підстав побоюватися, що їхні відповіді можуть “дисонувати” з позицією керівників “ДНР” та “ЛНР”.

Отже, опитування методом інтерв’ю “віч-на-віч” в оселі респондента через низький рівень забезпечення анонімності респондента та зумовлені цим зміщення у вибірці, а також недостатнє забезпечення безпеки інтерв’юєрів не можна вважати прийнятним методом опитування в зонах воєнного конфлікту. Вуличне опитування краще забезпечує відчуття анонімності респондента, проте може не виконувати цю функцію у зонах конфлікту, крім того, може виявитися важкореалізованим через організаційні проблеми та високі ризики для інтерв’юєрів.

Є підстави припускати, що телефонне опитування в зоні конфлікту більшою мірою здатне забезпечити відчуття анонімності респондентові та безпеку інтерв'юерам. Щодо забезпечення цим методом опитування відчуття анонімності, то це, скоріше, гіпотеза, яка ще потребує емпіричного підтвердження. При організації телефонного опитування в ОРДЛО існує проблема “застарівання” бази даних телефонних номерів і важкодоступності власників телефонних номерів, які є абонентами операторів телефонного зв'язку, створених на території ОРДЛО.

М.Д. Міщенко,
канд. соціол. наук,
заступник директора соціологічної служби,
Центр Разумкова,
вул. Лаврська, 16, Київ, 01015, Україна,
email: mishchenko@razumkov.org.ua,
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1878-9444>,
Web of Science ResearcherID: H-8595-2018

M.D. Mishchenko,
PhD. in Sociology,
deputy director of the sociological service,
Razumkov Centre,
16, Lavrska Str., Kyiv, 01015, Ukraine,
email: mishchenko@razumkov.org.ua,
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1878-9444>,
Web of Science ResearcherID: H-8595-2018